

Westerwolde

Transities in een Traditioneel Landschap:
van Prehistorie tot Ecologische Hoofdstructuur

Excursiegids
16 oktober 2026

VLG Vereniging voor
Landbouw
Geschiedenis

Roggeoogst met door paarden getrokken zichtmachine gedurende de jaren 40 op de ontginningsboerderij van de familie Eerkens te Over de Dijk. Bron: Arch. Fam. Eerkens.

Omslag: zichten van rogge bij Sellingen, vermoedelijk periode 1920–40. Winter- en zomerrogge zijn het dominante gewas in het bouwplan op de es. Tot in jaren 50 wordt rogge ook volop verbouwd op de ontginningsgronden.

Programma

- I. **Sellingen en een verdwenen agrarische vestiging in een verlande Eemstak ca. 1000, de Pottenberg bij Wollinguizen, Ellersinghuizerveld en Vriescheloo** - *Henny Groenendijk*
- II. **Boerderijen in Westerwolde. Een bijzondere bouwgeschiedenis** - *Berend Jan Harding*
- III. **Smeerling - het kadastrale minuutplan als hulpmiddel voor dorps- en landschapsreconstructie** - *Ruut Wegman*
- IV. **'Mit de wereld mit' - de ontsluiting en landschappelijke ontwikkeling van Westerwolde in de 20e eeuw** - *Geert Volders en Berend de Groot*

Tijdschema:

Tijdslot		Activiteit	Duur
10.00	11.00	Vertrek parkeerplaats Assen NS Station. Via Gieten, Gasselte, Stadskanaal, Ter Apelkanaal naar Sellingen.	60
11.00	11.40	Koffie in het 'Hof van Sellingen' met introductie over de te bezoeken objecten door Berend-Jan Harding, Jim Klingers en Henny Groenendijk	40
11.40	12.10	Wandeling via het Kerkpad (250 m); uitleg door Henny Groenendijk over de locaties van de middeleeuwse kerk en het stroomdal van de 'Verdwenen Eems'	30
12.10	12.20	Bus naar Terborg	10
12.20	13.20	Bezichtiging van de gebinten-struktuur in 2 oude Westerwoldse boerderijen met uitleg van Berend-Jan Harding en Jim Klingers. Splitsing in 2 groepen, voor elke locatie 20 min en 2 keer 10 min om heen en terug naar de tweede locatie te wandelen (400 m).	60
13.20	14.00	Bus naar Smeerling	40
14.00	15.00	Streeknlunch in 'De Gasterij', een gerestaureerde oude Westerwoldse boerderij. Met presentaties door Berend-Jan Harding en Ruut Wegman	60
15.00	15.50	Bus naar Bellingwolde	50
15.50	17.00	Drankje in de brasserie 'Veendiep' met presentaties door Geert Volders en Berend de Groot.	70
17.00	18.00	Terugreis via Blijham, Oude Pekela, Veendam naar Assen	60

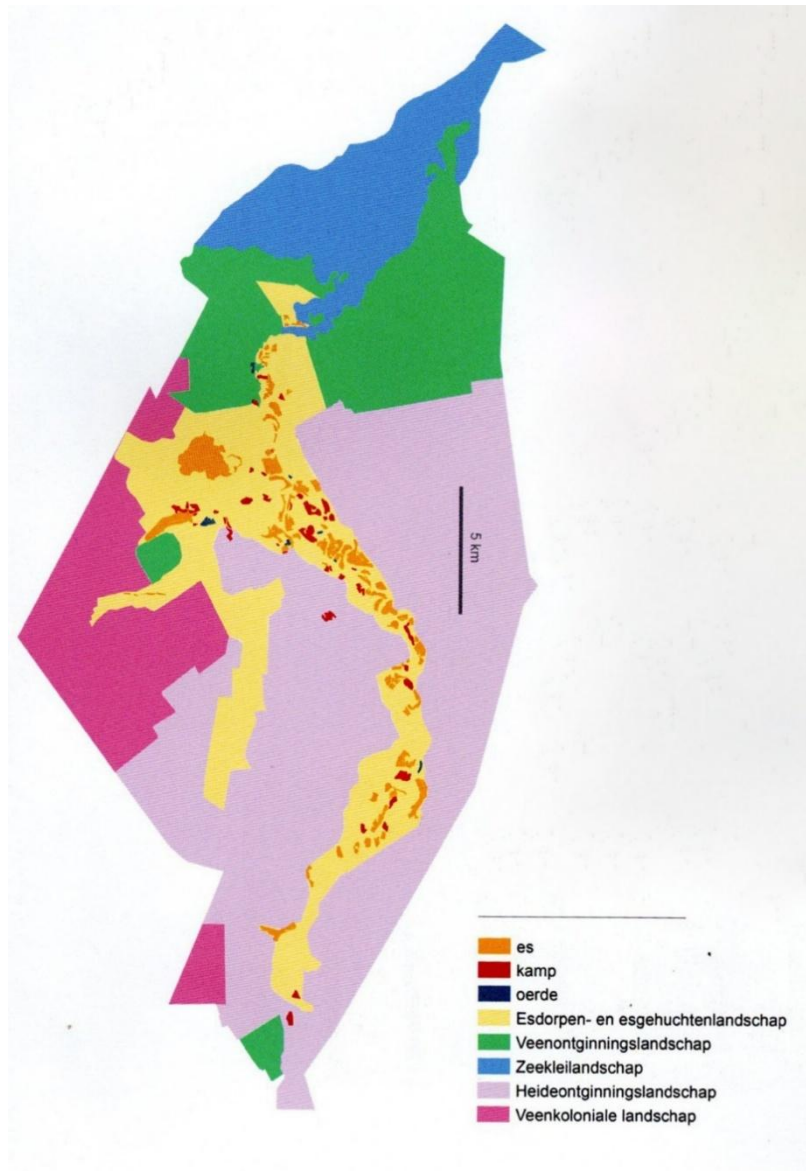
Tijdens de busrit geven Henny Groenendijk en Berend de Groot uitleg als is aangegeven in de geannoteerde routekaart op de achterkant van deze gids.

Landschapsbiografie van Westerwolde

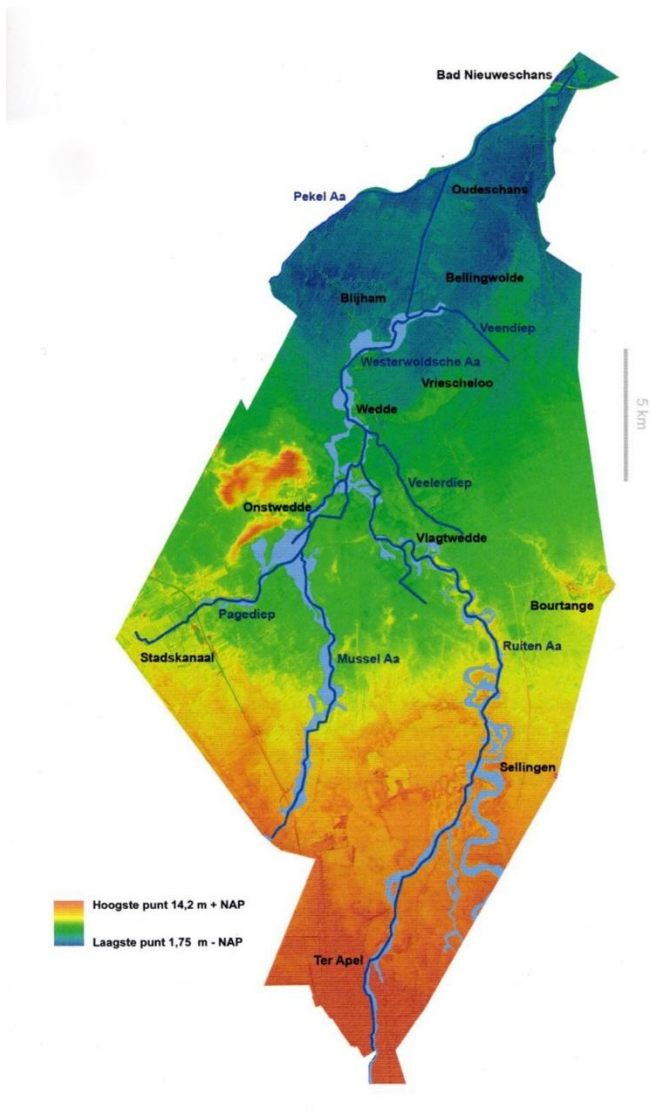
Voor een gedetailleerde beschrijving van de geschiedenis en de landschappelijke ontwikkeling van Westerwolde zie de in 2021 (met 2^e herziene druk 2022) uitgegeven en nog steeds verkrijgbare *Landschapsbiografie van Westerwolde* (zie p. 33 hierna). Als achtergrondinformatie zijn in deze gids een aantal kaarten met onderschrift uit de *Landschapsbiografie* overgenomen, steeds met indicatie van de pagina's.

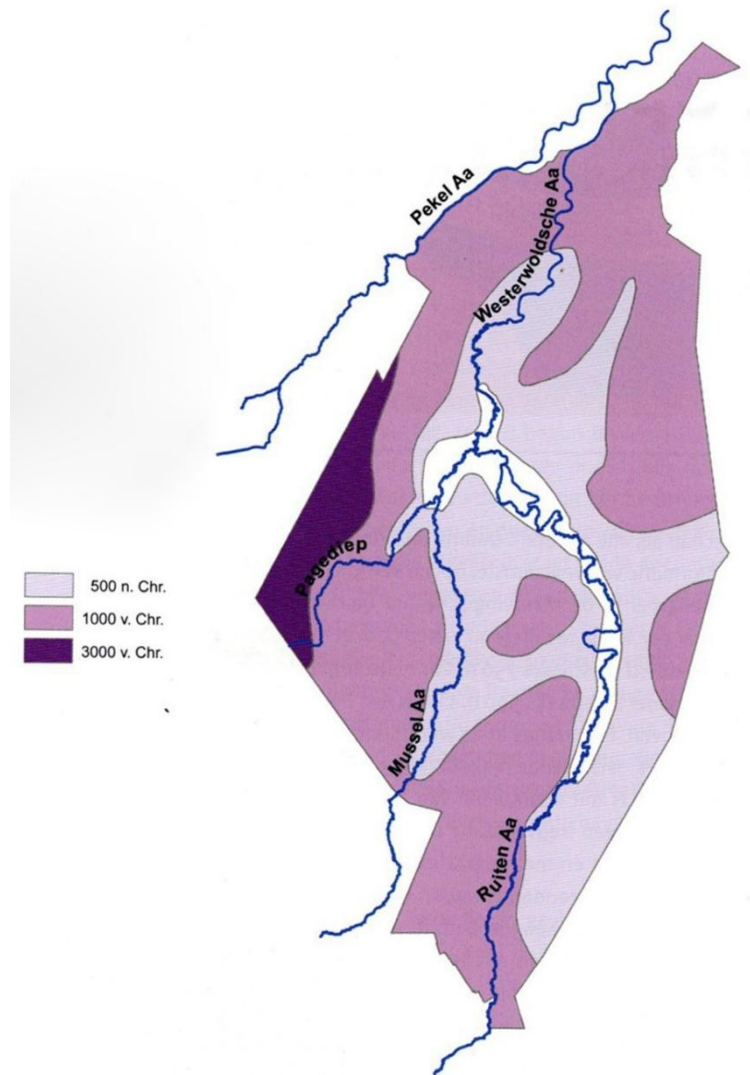
Landschapsbiografie Westerwolde, 19:
Kaart Westerwolde als gedefinieerd en uitgewerkt in de Atlas in de Landschapsbiografie van Westerwolde op basis van de kerspelen en onderverdeling in marken Het omvat het territorium van de historische vijf oerkerpelen: Onstwedde, Wedde, Vriescheloo, Vlagtwedde en Sellingen en de twee Reiderlandse kerspelen Blijham en Bellingwolde die in de 16^e eeuw werden verenigd.
Kaart: Ruut Wegman.

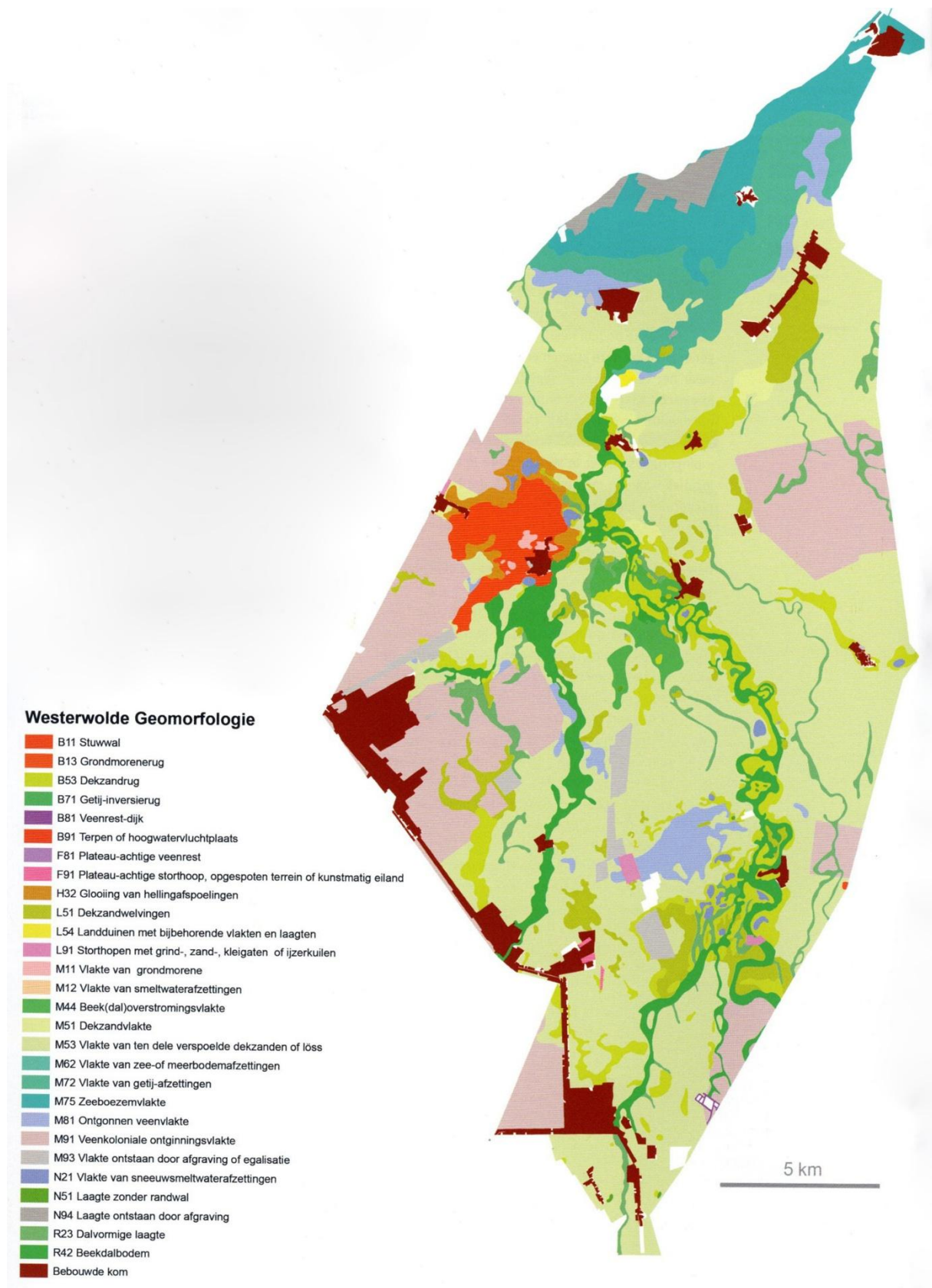
Landschapsbiografie Westerwolde, 222:
Ligging van de essen in Westerwolde geprojecteerd op de 5 landschapstypen van Schroor en Meijering (2007).
Kaart Ruut Wegman.

*Landschapsbiografie Westerwolde, 19:
Hoogtekaart en de beekdalen.
Kaart: Ruut Wegman/Peter Paul
Schollemma.*

*Landschapsbiografie Westerwolde, 85:
Door gestage veenuitbreiding raakte Westerwolde
rondom ingesloten. De veengroei is weergegeven in
drie etappes: trechterbekerperiode,
urnenveldenperiode en vroege middeleeuwen.
Bron: Groenendijk & Waterbolk 1998, fig. 2.
Bewerking Ruut Wegman.*

*Landschapshiografie Westerwolde, 52:
Geomorfologische kaart van Westerwolde.
Kaart: Ruut Wegman.*

I. Sellingen en een verdwenen agrarische vestiging in een verlande Eemstak ca. 1000, de Pottenberg bij Wollinguizen, het Ellersinghuizerveld en Vriescheloo

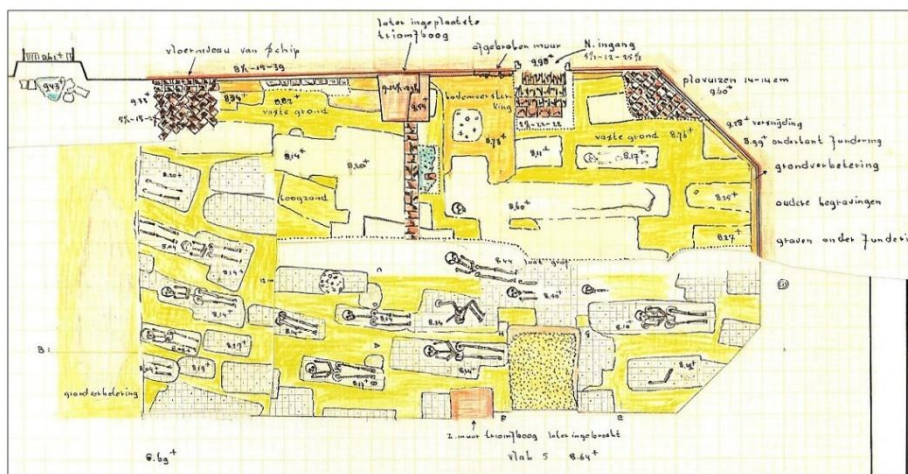
Henny Groenendijk

Sellingen, rivierduin met kerk en dorp

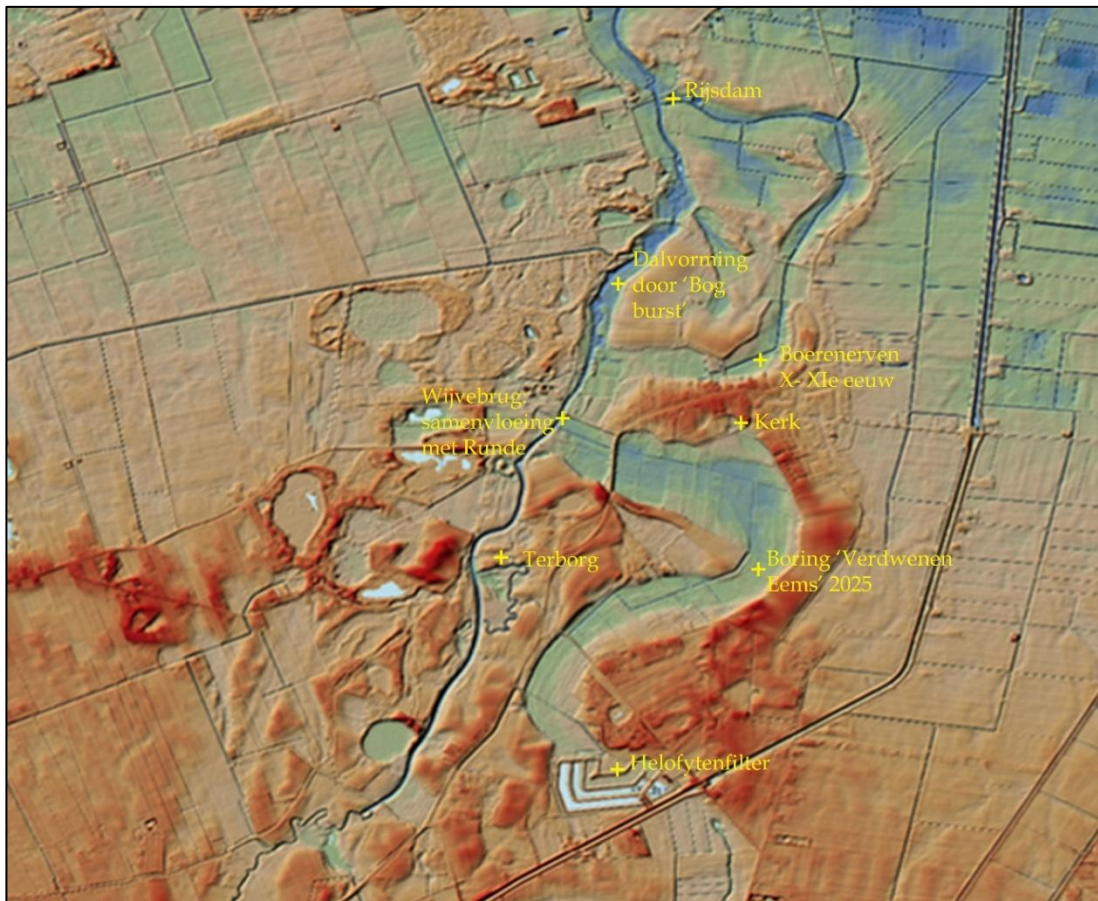
Op een rivierduin grenzend aan de 'verdwenen Eems' vestigden zich omtrent de 10^e eeuw boeren. Veel ruimte voor expansie was er niet; de Eemstak die van Landegge (Eemsland) naar Sellingen stroomde en daar de zijtak Runde opnam en Ruiten Aa gaat heten, omspoelde het duin aan drie kanten. De oudste akkers moeten we zoeken benoorden de oude dorpskern op een langgerekte zandrug met de toponiem Oerde (Westerwoldse benaming voor zone met huisakkers). De kerk kreeg een plek aan de uiterste zuidrand van het rivierduin. Die ligging verwijst naar een stichting door een aanzienlijk persoon onder de Sellinger boeren (een zgn. eigenkerk).

De huidige bakstenen kerk is van omstreeks 1300 en verving een oudere bakstenen kerk (13^e eeuw) die weer werd voorafgegaan door een nog oudere kerk, want de begravingen (van christelijke signatuur) lopen onder de fundering door. Wanneer die eerste kerk verrees, is nog onbekend, maar voor een houten voorloper zijn tijdens opgravingen in het kerkinterieur (1972/73) geen aanwijzingen gevonden. De geleidelijk verschuivende oriëntatie van de graven zou kunnen samenhangen met de vorm van het rivierduin, waarop maar beperkt ruimte was.

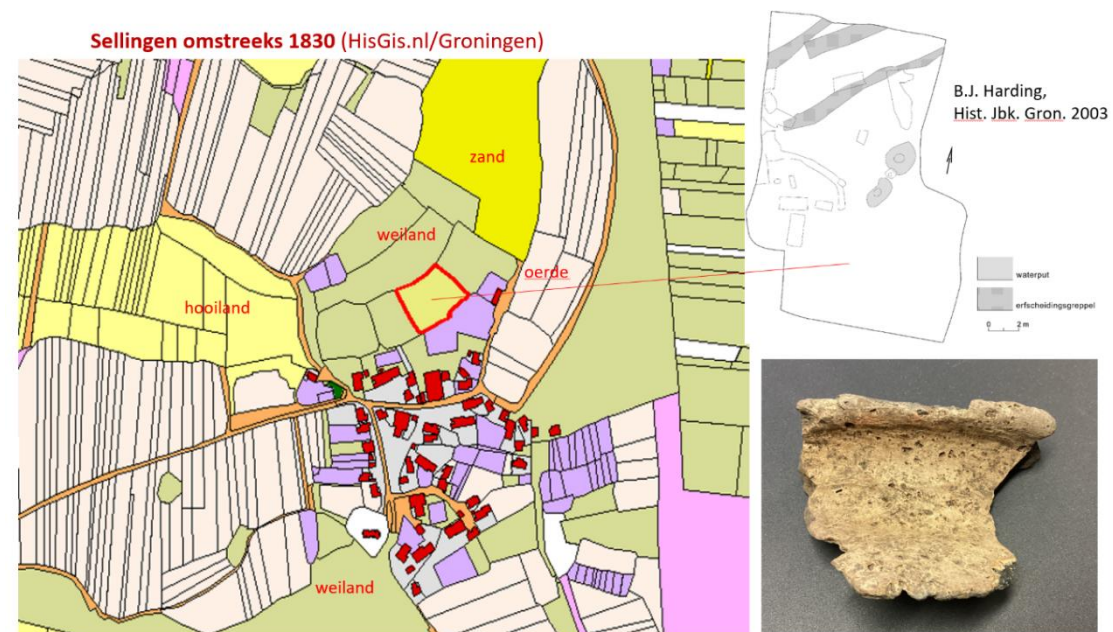
Frappant is de dorpsuitbreiding in de 11^e eeuw en wel *in* het rivierdal benoorden de primaire dorpskern. Dat dal staat dan kennelijk droog, onthoofd door het veenstroompje Runde dat door een *bog burst* veel water te verwerken had gekregen. Bodemvondsten getuigen van de aanwezigheid van boerenerven en de kadastrale

Afb. 1. Opgravingsplattegrond van het interieur van de middeleeuwse kerk van Sellingen (1972/73), een combinatie van vlaktekeningen die alle graven in beeld brengt. Let op de draaiing in de oriëntatie en de voortzetting van grafkuilen buiten de kerkmuur, wijzend op een voorgangerkerk. Bron: opgravingsdocumentatie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed; bewerking: Groninger Instituut voor Archeologie.

Afb. 2. De 'verdwenen Eems' passeert meanderend de rijksgrens in de Laundermarke, komend vanaf de Eems bij Landegge. Het dal bereikt bij Sellingen een breedte van 500 m. De hoofdvorm dateert vermoedelijk uit het Bølling, de opvulling bestaat hier voornamelijk uit ingewaaid en verspoeld zand. Bron: AHN3; GIA/RuG.

Afb. 3. In het oerstroomdal van de 'verdwenen Eems', alias Ruiten Aa, vertoont de kadastrale minuut vier blokvormige percelen op een rij in aansluiting op de dorpskern. Daarbinnen wijzen archeologische sporen (erfscheidingen, waterputten en aardewerk) op boerenerven vanaf de 10^e-11^e eeuw (zie inzet). Het dal is in 1830 in gebruik als hooi- en weiland. Bron: HisGis.nl; Harding 2003; GIA/RuG.

minuut van omstreeks 1830 echoot die erven nog als vier blokvormige percelen op een rij. Perceelsgrenzen zijn doorgaans langlevende structuurelementen. Deze expansie gaat weer teloor, een proces dat zich aan het einde van de middeleeuwen ook elders in Westerwolde voordoet en in de Duitse literatuur bekend staat als *Verwüstung*. Voor een bevolkingskrimp bestaan slechts vermoedens, maar het verdwijnen van boerenerven in Westerwolde kan het gevolg zijn van de contractie van agrarisch eigendom.

De Pottenberg bij Wollinghuizen

De Pottenberg is genoemd naar urnenvondsten waarvan al in 1818 gewag wordt gemaakt. Het betreft een van de Westerwolder rivierduinen die aan zandafgraving ten prooi vielen. Als de nestor van de academische archeologie Albert Egges van Giffen daar lucht van krijgt, graaft hij in 1920 een deel van een urnenveld op, een necropool uit de late bronstijd/vroege ijzertijd (ca. 850-700 v.C.). De grafmonumenten bestaan in deze periode uit lage heuveltjes, opgeworpen over een centraal graf met urn waarin de resten van de gecremeerde dode, het geheel omgeven door een ringsloot. Van Giffen noemde deze ringsloot een 'kringgreep' en baseerde er zijn chronotypologie van de urnenvelden op. Zijn opgraafmethode in vlakken en profielen zou de trend zetten voor systematisch archeologisch onderzoek en bezorgde hem internationale bekendheid. Het onderzoekje op de Pottenberg staat aan het begin van die zegetocht en viel samen met de oprichting van het Biologisch-Archeologisch Instituut.

Van Giffen zou in Westerwolde tussen 1920 en 1943 in totaal zes urnenvelden opgraven, alle bedreigd door ontginning. Tijdens de Herinrichting Oost-Groningen werd nog een zevende urnenveld ontdekt op de Galbergen net buiten Smeerling (1986) en een achtste in de Laudermarke (1989), waarvan de heuvelkruinen door een veenbedekking heen staken en zo op luchtfoto's zijn ontdekt. In de urnenveldenperiode zijn de Westerwolder beekdalen geheel bewoond.

Ellersinghuizerveld: eergetouwschaar

Tijdens graafwerk ten behoeve van natuurontwikkeling op het Ellersinghuizerveld vond amateurarcheoloog E. Renken in 2013 in een vochtige slenk een eikenhouten schaar van een eergetouw, met de punt naar beneden in de bodem staand. Met een eergetouw kon je voren trekken, maar de grond niet keren. De vondst mogen we zien als een rituele depositie, gezien de natte locatie en de verticale plaatsing. Groot was de verbazing toen het werktuig bleek te dateren uit de late middeleeuwen (C14: 1305-1395 calAD), terwijl een eergetouw toch voornamelijk met prehistorische akkerbouw wordt geassocieerd. Dit ogenschijnlijke anachronisme is evenwel niet in tegenspraak met de traditionele instelling van de Westerwoldse boer, een houding die zich ook op andere vlakken manifesteerde.

Middeleeuwse veenontginningen: Vriescheloo

De ruilverkaveling Vriescheloo (uitvoering 1986/87) bracht nieuwe inzichten over het landgebruik juist voordat de Dollard er een dun conserverend kleidek afzette. Het veengebied kreeg al in de late middeleeuwen te maken met bodemdaling, ingesloten laagten, bodemdegradatie en wateroverlast, nog voordat het zoute water kwam. Om in moderne termen te spreken: het gebied was eigenlijk toe aan een ruilverkaveling. De Dollard bereikte Vriescheloo in de 14^e eeuw; in de 16^e eeuw werd het verdronken land geleidelijk weer geclaimd waarbij de opstrekken de verkaveling houvast bood. Kerk en dorp waren binnen het opstrekverband immers opgeschoven naar hoger grond; bouwwerken van baksteen en hout waren demontabel en zijn meegenomen. De indruk overheerst dat de ontruiming van het gebied hier niet overhaast geschiedde. Dat is toch een ander beeld dan de stormvloedkronieken ons schetsen.

Waarom heet Vriescheloo eigenlijk niet Vrieschewolde? Net als buurdorp Bellingwolde behoort Vriescheloo tot de volmiddeleeuwse randveenontginningen, talrijk in NO-Groningen en Oostfriesland. Het simpele antwoord is: Vriescheloo bevat elementen van zand-Westerwolde; de omvorming tot opstrek-nederzetting is van later datum. Hier zien we een fusie van zand- en veen tradities.

Afb. 6. Een steenhuisfundering in de Vrieschelooster Vennen, opgegraven in 1987, toonde dat de locatie als steengroeve is gebruikt alvorens de Dollardklei de plek aan het zicht onttrok. Bron: GIA/RuG.

II. Boerderijen in Westerwolde. Een bijzondere bouwgeschiedenis

Berend Jan Harding

De Westerwoldse boerderij

Toen de Groninger hoogleraar en landbouwkundige H.C. van Hall Westerwolde in 1837 bezocht, trof hij een boerenlandschap in verandering aan. Hij noteerde: *'De woningen zijn hier soms alleen van hout en leem opgetrokken, waarmede de tussenruimte der balken zijn aangevuld. De hier en daar voorkomende, zogenaamde Friesche schuren zijn meestal in latere tijden aangebouwd.'*

Ruim dertig jaar later, in 1868, beschreef de uit Zuidbroek afkomstige herenboer en landbouwkundige C.J. Geertsema de landbouw in de districten Oldambt, Westerwolde en Fivelgo. Volgens hem waren de oude boerderijen in Westerwolde toen al vrijwel verdwenen: *'En inderdaad ziet men hier en daar, al sedert eenige jaren, reeds zoogenoemde Friesche schuren te voorschijn komen, de muren van steenen gebouwd en met pannen gedekt, zoodat leemen wanden en woningen met stroo gedekt, hoofdzakelijk nog slechts op oude huizen en hutten van toepassing zijn.'*

De waarnemingen van Van Hall en Geertsema markeren een ingrijpende verandering die zich binnen enkele generaties voltrok. Van Hall zag hoe oude boerderijen op grote schaal plaatsmaakten voor moderne boerderijen met een Friesche, ofwel Oldambtster, schuur. Toen Geertsema Westerwolde beschreef, was dit proces vrijwel voltooid. De ontwikkeling laat zich stap voor stap reconstrueren.

Het hallenhuis in Westerwolde

Zoals elders in de Saksische gebieden woonde men in Westerwolde oorspronkelijk in een hallenhuis, waarin mens en dier dezelfde ruimte deelden. Rond 1700 beschikten de grotere boeren al over een duidelijk afgescheiden voorhuis, meestal met twee achter elkaar gelegen woonkamers. De achterste kamer was vermoedelijk bestemd voor de oudere generatie. Kenmerkend was dat het voorhuis diep insprong tot aan de staanders. Daardoor ontstond ruimte voor grote vensters, terwijl de voorgevel doorgaans juist 'blind' bleef. In de achttiende eeuw kon zo'n Westerwoldse boerderij wel twaalf vakken lang zijn, met vier vakken voor het voorhuis en acht voor de schuur (een vak is de ruimte tussen twee opeenvolgende dragende houten gebinten).

Van vakwerk naar baksteen in de 18^e eeuw

Van Hall en Geertsema beschreven nog boerderijen met vakwerkmuren van leem en daken van stro. Aan het begin van de 19^e eeuw moeten die echter al een uitzondering zijn geweest. In de loop van de 18^e eeuw werden de vakwerkmuren geleidelijk vervangen door baksteen en de strodaken door dakpannen. Meestal werd eerst het voorhuis vernieuwd en pas later de schuur. Een vroeg voorbeeld is de boerderij het Halmingh in Smeerling. Uit het bewaard gebleven kasboek van de familie Halmingh

blijkt dat de verbouwing in 1742 en 1743 plaatsvond. In die jaren haalde de familie bij twee 'tiggelaars' in Winschoten 6.950 bakstenen, 2.300 'drielings' en 2.250 dakpannen op.

Verschillende auteurs schetsten aan het begin van de 19^e eeuw nog een romantisch beeld van het oude Westerwolde. Dat beeld lijkt slechts ten dele met de werkelijkheid overeen te komen. Toch waren er aan het begin van de 20^e eeuw nog hallenhuisboerderijen met gedeeltelijke vakwerkmuren aanwezig. Een foto uit omstreeks 1913 laat daarvan een zeldzaam voorbeeld zien (afbeelding 1).

Afb. 1. Oude boerderij in Veele bij Vlagtwedde, gezien aan de achterzijde. De achtergevel heeft een 'banzerdeur' en een overkragende houten topgevel. Delen van de gevel bestaan nog uit vakwerk; het overige muurwerk is opgetrokken in baksteen. Collectie Gelderland, 1913-1916. Foto: Tonnis Post.

De opkomst van de Friesche schuur vanaf 1800

Omstreeks 1700 deed de 'Friesche schuur' haar intrede in het naburige Oldambt, mogelijk naar het voorbeeld van de 'Gulfscheunen' in Oost-Friesland. Een eeuw later kreeg dit grote schuurtype voet aan de grond in Westerwolde. Vanaf circa 1800 maakten de oude hallenhuizen geleidelijk plaats voor boerderijen met een Friesche schuur. Aanvankelijk werd alleen de schuur vernieuwd en bleef het oude voorhuis staan. Dat is de eerste fase waarnaar Van Hall verwees toen hij schreef dat de Friesche schuren later waren aangebouwd. De oude schuur werd vervangen door een grotere Oldambtster schuur en aangebouwd tegen het bestaande voorhuis, waardoor de daklijn van het voorhuis vaak niet goed aansloot op die van de nieuwbouw. Boerderij het Halmingh in Smeerling is daarvan een duidelijk voorbeeld (afbeelding 2).

De Westerwoldse variant vanaf 1820

In de loop van de negentiende eeuw ging de vernieuwing een stap verder. Niet alleen de schuur, maar ook het voorhuis werd vervangen. Omstreeks 1820 ontstond zo een eigen Westerwoldse variant van de Oldambtster boerderij: een brede, vijfbeukige boerderij met een kleine krimp en aan één zijde een doorlopende deel. In de buurtschap Ter Borg staat nog een fraai exemplaar uit 1826 (afbeelding 3).

Afb. 2. Boerderij het Halmingh in Smeerling, met een voorhuis uit 1742-1743. De schuur werd in 1867 vervangen door een grotere schuur van het Oldambtster type. Daardoor sluit de daklijn van het voorhuis niet aan op die van de schuur. Beeldbank Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, documentnummer 159.286. Foto: A.J. van der Wal, 1973.

Opvallend aan dit boerderijtype is de constructie van de hoge gebinten in het middenvak. Daarin is een ankerbalk toegepast, een dwarsbalk die tussen de stijlen is verankerd. In Oldambtster boerderijen was juist een dekbalk gebruikelijk, die boven op de stijlen rust. Dit type boerderij werd uiteindelijk kenmerkend voor Westerwolde. In *Historie van Groningen* uit 1981 werd dit type dan ook opgenomen als 'de Westerwoldse boerderij'. De bloeitijd ervan duurde slechts twee decennia en er zijn maar weinig exemplaren van gebouwd.

Bouwhistorisch onderzoek en nieuwe vragen

Bij de ombouw van oude hallenhuizen tot Oldambtster boerderijen werden de gebinten van de voorgangers hergebruikt. Dit biedt kansen voor bouwhistorisch onderzoek, al is het een ingewikkelde puzzel om de oorspronkelijke boerderij te reconstrueren uit de hergebruikte onderdelen. Recent zijn in Westerwolde ook restanten van langsgebinten aangetroffen die tot de oudst bekende gebintconstructies van Nederlandse boerderijen behoren. Waarschijnlijk markeren ze de overgang van boerderijen met ingegraven staanders naar constructies met staanders op stiepen. Uit het naburige Drenthe weten we dat langsgebinten werden opgevolgd door ankerbalkgebinten. Die overgang was daar omstreeks 1520 voltooid. De eerste onderzoeksresultaten uit Westerwolde laten zien dat men hier in 1580 nog boerderijen met langsgebinten bouwde. Toen waren de Westerwoldse boeren dus ook al behoudend en hielden ze lang vast aan een constructie, die elders al was vervangen.

Afb. 3. Westerwoldse boerderij van het Oldambtster type uit 1826, Borgerweg 3 in Ter Borg. Foto: Wim van Wijk, omstreeks 1968.

III. Smeerling - het kadastrale minuutplan als hulpmiddel voor dorps- en landschapsreconstructie

Ruut Wegman

Het kadastrale minuutplan is van cruciaal belang voor de reconstructie van het woningbezit in Westerwolde. Deze oorspronkelijke, eerste kadastrale kaart geeft de ligging van huizen en perceelsgrenzen van Westerwolde in 1829 weer. Met behulp van de notariële en rechterlijke archieven kunnen we vervolgens de geschiedenis van die huizen en percelen verder terug in de tijd reconstrueren. In de verkoopakten worden de eigenaren van de belendende percelen in de vier windrichtingen vermeld, waardoor we de percelen kunnen lokaliseren. Op deze wijze is de bewoningsgeschiedenis van Westerwolde gereconstrueerd en gepubliceerd in de negendelige boekenserie *'Westerwolders en hun Woningbezit van 1568 tot 1829'*, geschreven door vader en zoon Wegman.

De oudste gegevens van de huiseigenaren zijn afkomstig uit de hoenderbelastinglijsten, opgetekend tussen 1568 en 1592. In 1316 sloten de Westerwolders en de bisschop van Münster een verdrag, waarin werd overeengekomen dat de Westerwolders in ruil voor Münsterse bescherming voor elk huis waar rook uit opsteeg een hoen (kip) moesten betalen. Deze hoenderbelasting werd jaarlijks op Sint-Michaël (29 september) voldaan op het bisschoppelijk rechthuis te Oldeharen in het Eemsland. Uit de periode 1568 tot en met 1592 zijn lijsten met de namen van huiseigenaren die een hoen betaalden, bewaard gebleven. Doordat de pastoors destijds van huis tot huis liepen, weten we nu precies wie elkaars burens waren en hoeveel huizen en eigenerfden Westerwolde telde.

De Westerwolders die in de weinige documenten van vóór 1568 worden genoemd, kunnen we koppelen aan een specifiek erve omdat in Westerwolde een eigenaar zich noemde naar zijn erve. De personen in deze documenten waren voornamelijk eigenerfde boeren, zoals Albert Halamijnck (1443) en Heijne Balinck (1391) uit Smeerling. Naarmate we verder teruggaan in de tijd, worden de bronnen schaarser en de reconstructies onzekerder.

We kunnen nog verder terug in de tijd aan de hand van aandelen of waardelen (mollenwaren) in de marken. Bij het ontstaan van de marken in de dertiende eeuw werden mollenwaren uitgegeven voor het gebruik van de woeste gronden of markegronden. De mollenwaren werden verdeeld over de eigenaren van de toenmalige boerderijen. Deze boeren kregen elk vier mollenwaren toegewezen. Een boerderij moet minimaal vier mollenwaren bezitten om te gelden als een 'vol boerenerf' en de eigenaar als een eigenerfde boer. Uitzonderingen hierop waren de marken van Onstwedde, Wessinghuizen, Veenhuizen en Ellersinghuizen, waar acht mollenwaren nodig waren voor een vol boerenerve. Aan het totale aantal mollenwaren is af te leiden hoeveel erven er oorspronkelijk bij het ontstaan van de marken zijn geweest.

Uit een vergelijking tussen het aantal mollenwaren en de hoenderbelastinglijsten blijkt dat er vóór 1568 erven zijn verdwenen: in Vlagtwedde waren dat er zes (23%), in Veele drie (21%) en in Weende twee (25%). Dit kwam doordat eigenerfde boeren mollenwaren verkochten aan andere boeren, waardoor er minder volle erven overbleven. Verkocht een eigenaar al zijn mollenwaren aan één andere boer, dan verloor hij zijn status als eigenerfde boer. De koper werd met deze vier mollenwaren een nieuwe eigenerfde boer, waardoor het totale aantal erven gelijk bleef.

Een voorbeeld van zo'n verdwenen erve is het erve Ballingh in Smeerling. Waarschijnlijk bestond dit erve al vóór 1391, hoewel het niet voorkomt in de hoenderbelastinglijsten. We weten van het bestaan van dit erve, omdat de eigenaar van erve Edingh in 1660 tevens eigenaar was van de 'Ballingh Hoff'. Bovendien bezat hij in 1632 één mollenwaar van erve Ballingh, die zijn voorouders in 1535 hadden gekocht. De overige mollenwaren van erve Ballingh waren in 1568 deels eigendom van de eigenaar van een nieuw erve, Hoisingh, waardoor het totale aantal van zes erven in de marke van Smeerling gelijk bleef.

De vermelding van 'Ballingh Hoff' brengt ons bij een andere belangrijke bron voor het lokaliseren van verdwenen erven: de veldnamen die in akten worden genoemd en soms in de volksmond nog bekend zijn. Met name hofnamen zijn belangrijk, omdat die aangeven waar een verdwenen boerderij of erve heeft gestaan. Met behulp van de kadastrale kaart en de historische beschrijving van de belendingen kennen we nu de exacte locatie van het verdwenen erve Ballingh.

Dat het erve Ballingh waarschijnlijk al vóór 1391 bestond, blijkt uit een verklaring van Haijo Addinga in een akte uit 1475. Deze akte werd in 1567 overgeschreven door de Groningse stadssecretaris Egbert Alting (1518-1596). Haijo Addinga beschrijft hierin de moord op zijn 'anekevader' (overgrootvader) Eggo Addinga die al voor 1391 was overleden. In dit stuk wordt Heijne Balinck genoemd. Omdat personen zich destijds vaak noemden naar hun erve, gaan we ervan uit dat hij op erve Ballingh heeft gewoond. Heijne Balinck was berucht, zo blijkt uit dit document. Toen de Westerwoldse hoofdeling Egge Addinga onderweg was van Onstwedde naar Wedde, werd hij bij de 'Wenijnghe Hoffte' en de 'Yerdinckampe' vermoord door een groep Westerwolders. De leider was 'groete Heijne Balinck', die Addinga daarbij zelfs de vinger met zijn ring afsneed.

Afb. 1. Jan Ensing (1819 – 1894): tekening landschap bij Smeerling. Bron: Collectie Groninger Archieven.

Afb. 2. Smeerling in 1829. Kadastrale kaart met de zes in 1568 genoemde erven en enkele veldnamen. Erve Ballingh lag tussen erve Lotteringh en de Koepakker; het bijbehorende hooiland, de Ballingh Mede, lag ten noorden van erve Lotteringh. In het westen lagen de Galbergen, met op de plaats van de rode stip de Galgberg waarop de Karel Schenksloot (de grens tussen de kerspelen Onstwedde en Vlagtwedde) raaide.

Afb. 3: Aanleg van het Vereenigd of B.L. Tijdenskanaal 1908-1912. Het graven is grotendeels met de hand gedaan. Wanneer het gegraven deel bevaarbaar is, wordt het kanaal door mechanisch uitbaggeren op diepte gebracht. Bij de aanleg van de aansluitende Ruiten-Aa en Mussel-Aa kanalen is gedeeltelijk ook machinaal gegraven. Foto: Tonnies Post; Archief Waterschap Hunze en Aa's.

IV. 'Mit de wereld mit' – de ontsluiting en landschappelijke ontwikkeling van Westerwolde in de 20e eeuw

Geert Volders en Berend de Groot

Politieke verwickelingen en uitvoering van de kanalisatie in Westerwolde

'Het ziet er thans vooral voor den Westerwoldschen landman gansch niet rooskleurig uit. Gedurende de maand Juli had men hier als het ware den mousson. De menigte stort- en plasregens schenen zich in dubbele mate over 't landschap Westerwolde te hebben uitgestort, waardoor in deze streken onberekenbare schade is veroorzaakt.' (citaat: Nieuwe Groninger Courant, 4 augustus 1888)

Halverwege de negentiende eeuw kwam het steeds vaker voor dat Westerwolde werd geplaagd door wateroverlast. Met het doel de waterafvoer en de scheepvaart te verbeteren, is in 1880 door de provincie Groningen een commissie opgezet die de mogelijkheden voor een kanalenstelsel in Westerwolde moet onderzoeken. In 1888 houdt deze commissie op te bestaan. Het is duidelijk dat Westerwolde gekanaliseerd moet worden maar een eenduidig uitvoeringsplan kwam er niet. Hiervoor zijn de lokale belangen in de streek nog te divers.

De uit Nieuw-Beerta afkomstige herenboer en Tweede Kamerlid Boelo Luitjen Tijdens (1858-1904) (afb. 1) zet Westerwolde op de landelijke agenda. In Winschoten richt Tijdens de *Vereeniging ter bevordering van de kanalisatie van Westerwolde* op. Opvallend is dat deze vereniging een sterke achterban in het Oldambt kent en in verhouding weinig leden in Westerwolde heeft. De grootste verdienste van de vereniging ligt niet zozeer in de technische planvorming. Hiervoor kan het voortbouwen op vele eerdere kanalisatieplannen die in de loop der jaren zijn gemaakt. De kracht van deze vereniging is vooral in de transparante werkwijze en de hoeveelheid tijd die het

steekt in het voeren van overleg. Dit proces kweekt het noodzakelijke begrip en draagvlak in de streek. In de zomer van 1894 wordt het plan door de vereniging naar het provinciale bestuur gestuurd en starten de gesprekken over de financiering en wijze van uitvoeren.

In de periode 1891-1893 komen de spanningen tussen de herenboeren en arbeiders in het Oldambt tot een climax. Na verschillende geweldsincidenten wordt in de dorpen Beerta en Finsterwolde de marechaussee ingezet om de orde te herstellen. Tijdens sluit zich in 1893 aan bij de *Bond van Orde door Hervorming*. Eén van Tijdens' belangrijkste initiatieven binnen de Bond was de oprichting van de Stichting Eigen Haard. *'Duizenden hectaren goeden grond liggen nog onbebouwd, wachtende op den werkmán, die ze zal wekken uit den al te langdurigen slaap. (...) 't Ligt op den weg van den Bond om daarin verandering te brengen. Hij immers wil de opheffing van hen, die gebukt gaan onder de bestaande maatschappelijke misstanden. Hij immers wil werkeloosheid*

voorkomen. Volgens Tijdens' concept zou de Bond onontgonnen stukken grond kunnen kopen, met het doel daarop kleine keuterijen te ontwikkelen. Aldaar kon een kansarm gezin een nieuw en zelfstandig bestaan opbouwen. Waar kon men toentertijd goedkoop ongecultiveerde gronden aankopen? Dat was in Tijdens' oogappel: Westerwolde! Zelf geeft hij het goede voorbeeld door een proefboerderij te stichten in Veelerveen.

Na bijna zeven jaren lobbyen en overleggen is er op bestuurlijk niveau overeenstemming bereikt over het kanalisatieplan. Op 24 juni 1901 wordt de *Wet tot bevordering van de kanalisatie van Westerwolde* met koninklijke goedkeuring bekrachtigd. In hetzelfde jaar wordt ook het oude waterschap Westerwolde ontbonden en opgedeeld in twee nieuwe waterschappen; het waterschap Pekel-Aa aan de noordzijde en het nieuwe waterschap Westerwolde dat de gebieden omvatte die direct raakvlak hebben met de kanalisatieplannen.

Met de financiering en organisatie geregeld, kan de realisatie van de kanalen onder leiding van het waterschap Westerwolde beginnen. Het aankopen van de benodigde gronden tussen Nieuwe Statenzijl en Ter Apel leidt, weer ingegeven door lokale belangen, tot de nodige discussie in de streek. Dit leidt in 1908 tot de aanname van een onteigeningswet voor de gemeenten Bellingwolde, Onstwedde, Vlagtwedde en Wedde ten behoeve van de kanalisatie van Westerwolde.

De werkzaamheden zijn van noordelijke naar zuidelijke richting uitgevoerd. In 1906 wordt hiervoor bij Nieuwe Statenzijl gestart met het sluizencomplex en bijbehorende watergangen. In 1908 starten de werkzaamheden aan het Vereenigd kanaal dat in 1912 is afgerond en later B.L.Tijdenskanaal heet. Het Mussel-A kanaal (gereed 1916) en Ruiten-A kanaal (gereed 1920) volgen. Uiteindelijk heeft het project 4.307.000 gulden gekost. Hiervoor zijn 58 kilometer aan kanalen en 16 sluizencomplexen opgeleverd. De afwatering en toegankelijkheid van het gebied zijn aanzienlijk verbeterd maar het landschap van Westerwolde is hierdoor ingrijpend veranderd.

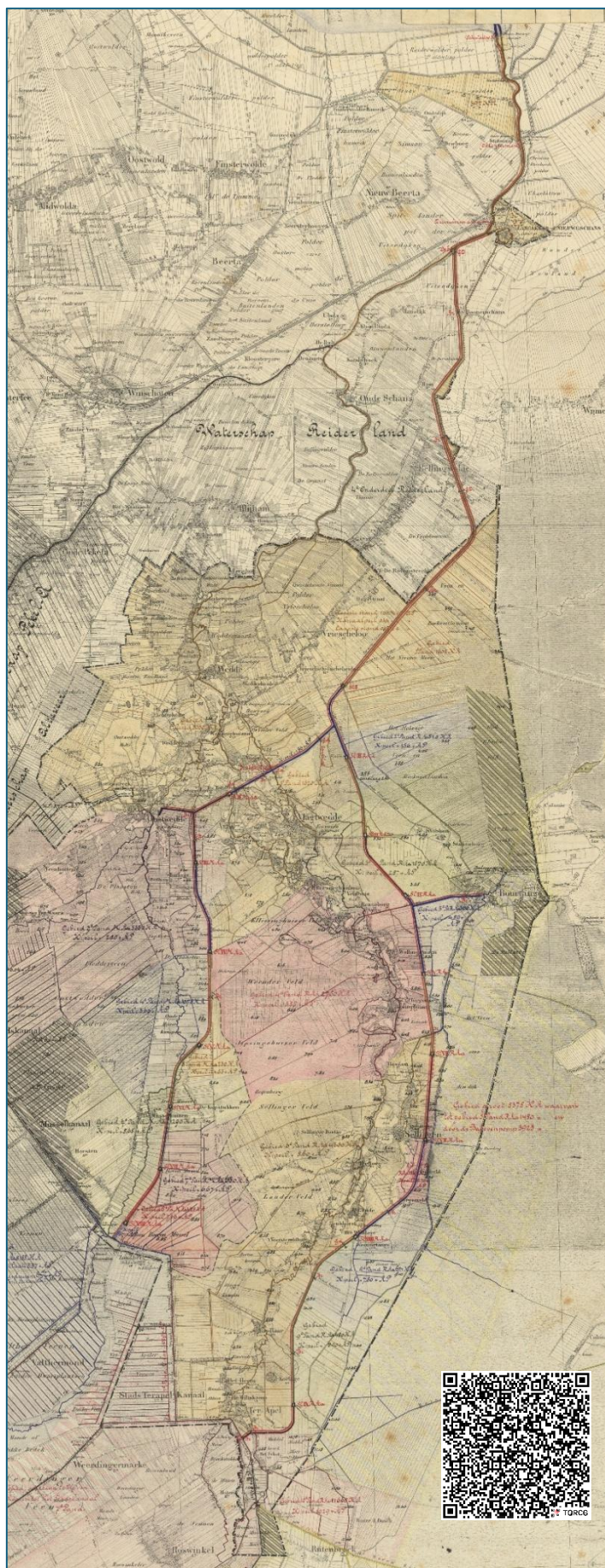
Afb. 2. Schepen voor de vroegere Vrieschelooster sluis. Links het monument opgericht in 1913 ter nagedachtenis van de politicus en promotor van de kanalisatie Boelo Luitjen Tijdens. De sluis is vervangen door een brug. Foto: Tonnis Post.

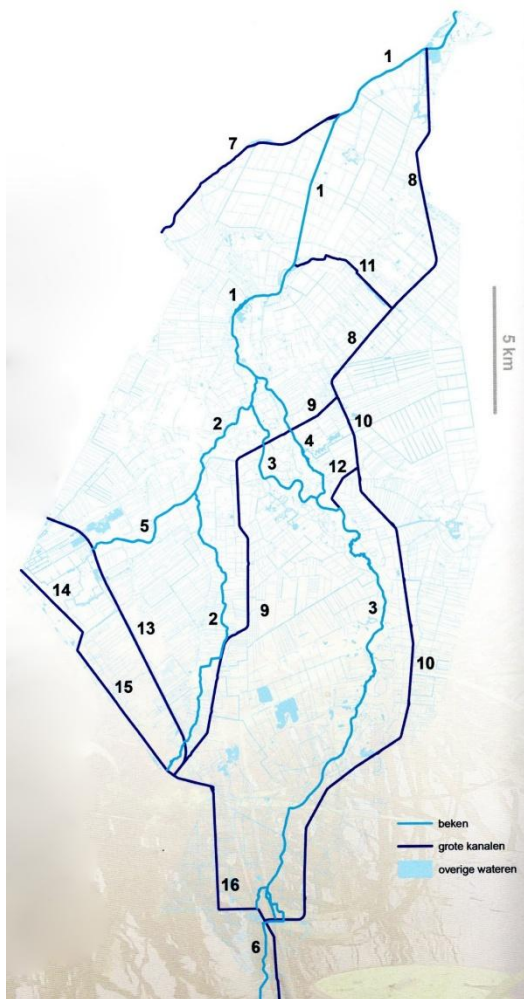
Afb. 3. Overzicht van het Kanalisatie Plan Westerwolde 1899 (origineel via QR-code beeldbankgroningen.nl)

De begin vorige eeuw gegraven kanalen bestaan uit drie delen:

- Vereenigd of B.L. Tijdenskanaal tussen de sluis bij Veelerveen en Bad Nieuwe Schans waar deze in de Westerwoldse Aa stroomt met verbinding naar de Pekel Aa (Pekelderdiep) en de Dollard bij Nieuw Statenzijl.
- Ruiten Aa-kanaal loopt vanaf de sluis bij Veelerveen parallel langs de grens met aansluiting in het zuiden op het Ter Apel-kanaal. Bevat acht sluizen.
- Mussel Aa-kanaal loopt vanaf de sluis bij Veelerveen naar het westen langs Onstwedde met aansluiting in het zuiden op het Mussel-kanaal. Bevatte oorspronkelijk zeven sluizen, tegenwoordig gedeeltelijk vervangen door dammen met stuwen.

De kanalen zijn tot op heden essentieel voor de waterhuishouding van Westerwolde. Tot aan het begin van de jaren 60 speelde de beroepsvaart een belangrijke rol in de toevoer en afvoer voor de landbouw. Het Ruiten Aa-kanaal is sinds eind jaren 90 opnieuw bevaarbaar gemaakt voor toerisme met een verbinding via het Veendiep bij Bellingwolde naar de Westerwoldse Aa en de Dollard.

Afb. 4. Landschapsbiografie Westerwolde, 158:

Hydrologische kaart van Westerwolde, Belangrijkste beken en kanalen zijn in de kaart genummerd weergegeven:

1. Westerwoldse Aa
2. Mussel Aa
3. Ruiten Aa (inclusief het Westerdiep)
4. Veelerdiep
5. Pagediep
6. Runde
7. Pekel Aa
8. Vereenigd of B.L. Tijdenskanaal
9. Mussel Aa-kanaal
10. Ruiten Aa-kanaal
11. Veendiep
12. Voedingsleiding
13. A.G. Wildervanckskanaal
14. Stadskanaal
15. Mussel-kanaal
16. Ter Apel-kanaal

Kaart: Ruut Wegman.

Afb. 5. Handmatige ontginning van de heide en veengronden zoals uitgevoerd door de werkverschaffing in Westerwolde en elders in Nederland. Grond wordt gespit tot een diepte van 60–80 cm waarbij bodemlagen (zoals de heidezode, de loodzandlaag en de harde oer- of B-laag) met de hand werden omgewisseld en vermengd om de grond vruchtbaar te maken. Foto Nationaal Archief.

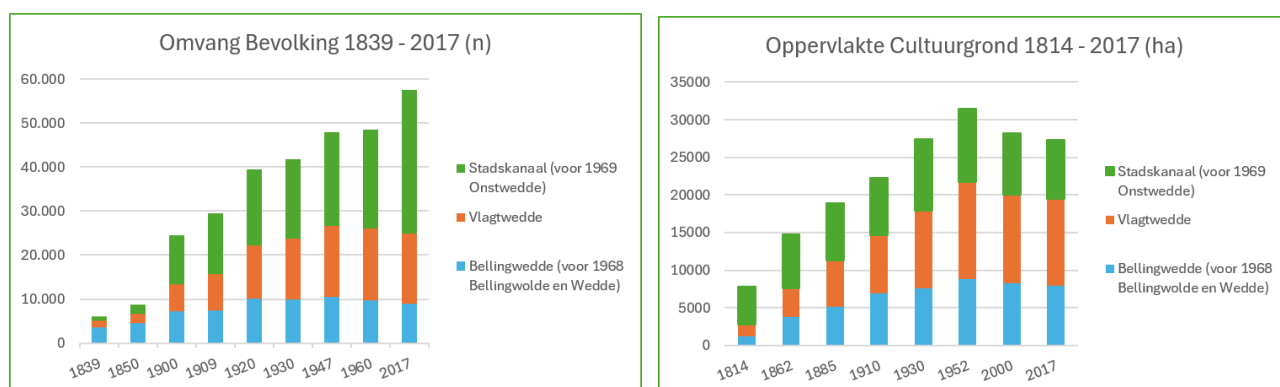
Ontginning en werkverschaffing

Door de werkverschaffing in de periode 1924-1939 worden circa 3000 ha voormalige markegronden in Westerwolde ontgonnen. Met nog een beperkte aanvulling door de Dienst Uitvoerende Werken (DUW) na de 2^e WO, bereikt het landbouwareaal zijn maximale omvang in het begin van de jaren 50 ruim 31.000 ha, 80% van het totale gebied van de huidige gemeenten Westerwolde en Stadskanaal.

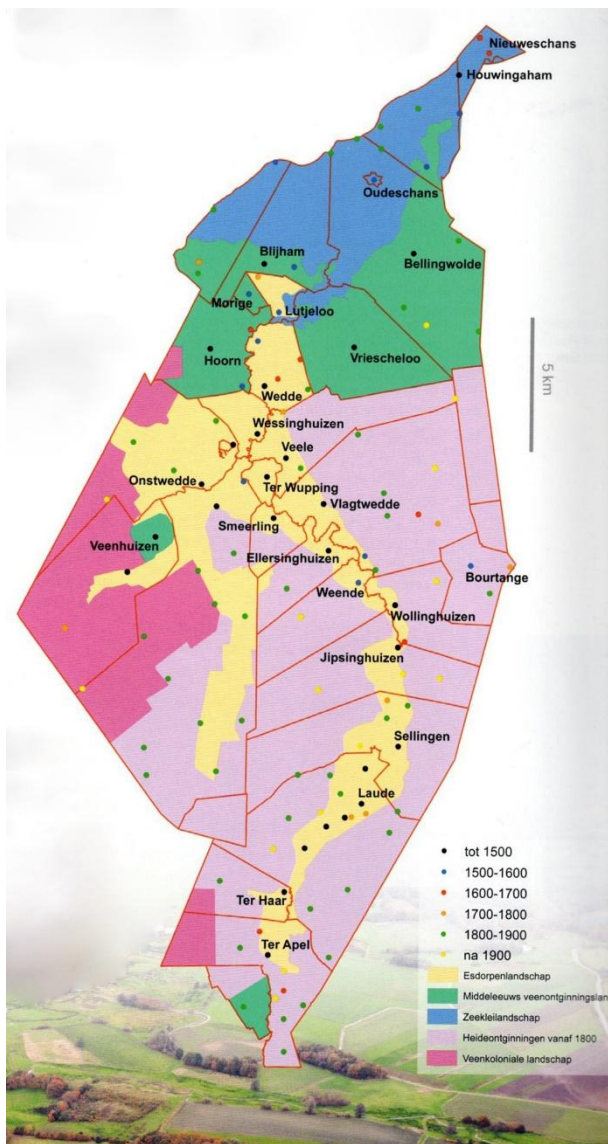
Vanaf het begin van de 19^e eeuw wordt er voortdurend nieuw land in gebruik genomen. Eerst zijn dit vooral de gronden direct grenzend aan de traditionele buurtschappen, meestal ontgonnen door de eigenerfde boeren of hun pachters en arbeiders. Wat betreft de laatstgenoemde zien we een toename in keuters en er ontstaan nieuwe gehuchten. In welke mate de stijging van het landbouwareaal ook een tijdelijk toename in boekweitvelden betreft, is niet duidelijk.

Grotere veranderingen ontstaan na de opdeling van de markegronden (1845-1882) en de opheffing van de militaire rol van de vesting Bourtange en de daarmee verbonden leidijken parallel aan de Duitse grens (1851). In aansluiting op de veenexploitaties langs het Stadskanaal, begint men in het westen van Onstwedde en Ter Apel met het afgraven van het hoogveen. Elders rond de esdorpen vestigen zich vooral jongere boerenfamilies vanuit de noordelijke kleigebieden en Groningse en Drentse veenkolonies. Aangetrokken door de lage grondprijzen, ontstaan de eerste ontginningsboerderijen op de markegronden buiten de buurtschappen.

De kanalisatie en de aanleg van hoofdwegen en een tramlijn van Winschoten naar Ter Apel gedurende de eerste twee decennia van de 20^e eeuw, zijn een aanzienlijke verbetering van de ontsluiting en economische ontwikkeling van Westerwolde.

Afb. 6. Bevolkingsgroei en toename van cultuurgrond in de huidige gemeentes Westerwolde (samengevoegd Bellingwolde, Wedde en Vlagtwedde) en Stadskanaal (eerder Onstwedde). Samengesteld uit verschillende bronnen: Post 1993; Studie Commissie Westerwolde 1952; CBS Landbouwtellingen.

Afb. 7. Landschapsbiografie
Westerwolde, 24:
Landschapstypen en periode van
stichting van dorpen en gehuchten.
Kaart: Ruut Wegman.

Vergeleken met een eeuw eerder is rond 1920 het areaal landbouwgrond al verdrievoudigd. Akkerbouw wordt aanmerkelijk belangrijker, al ondervindt menig ontginningsboer problemen met ontginningsziekte veroorzaakt door gebrek aan koper en andere mineralen. Naast de traditioneel dominante rogge, is er een sterke toename in de verbouw van zetmeelaardappels en daarmee in grote delen van Westerwolde, de overgang naar het gemengde veenkoloniale landbouwsysteem. Voor de afzet en verwerking zijn in Musselkanaal (1904), Veelerveen (1913) en Ter Apel (1916) coöperatieve aardappelmeelfabrieken opgericht.

Met het verdwijnen van de schapenhouderij voor de mest, wordt de melkveehouderij belangrijker. De eerst kleine plaatselijke boterfabriekjes worden vervangen door de Coöperatieve Roomboterfabriek Sellingen en Omstreken opgericht in 1898 en, voor het noordelijke deel van Westerwolde, de sinds 1908 van particulier naar coöperatie overgegangene Oldambtster Zuivelfabriek en Melkinrichting in Winschoten.

Naast de van buiten de regio komende ontginningsboeren zijn er in Westerwolde relatief weinig speculatieve investeringen en het daaruit ontstane grootgrondbezit zoals bijvoorbeeld in de Peel (Thissen 1993). Rond 1900 zijn er twee aankopen door Oldambster boeren van respectievelijk 80 en 100 ha te ontginnen land aansluitend op het dan nieuw aan te leggen kanaal in het latere Veelerveen. In 1914 koopt de hiervoor opgerichte Landbouw Maatschappij Westerwolde 625 ha in het Hebrecht ten noorden van Bourtange. De ontginning van het hier gelegen dunne hoogveen is weinig succesvol en wordt in de jaren 30 onder het werkverschaffings-programma overgedaan. In het Weenderveld koopt de 'Hoogezandse Landbouw Maatschappij Cunrau' voor eigen exploitatie 200 ha, maar pas nadat dit land al is ontgonnen. Aanleg van productiebossen op ontginningsgrond zoals elders in het land, heeft alleen plaats op een zeer bescheiden schaal ten westen van Sellingen.

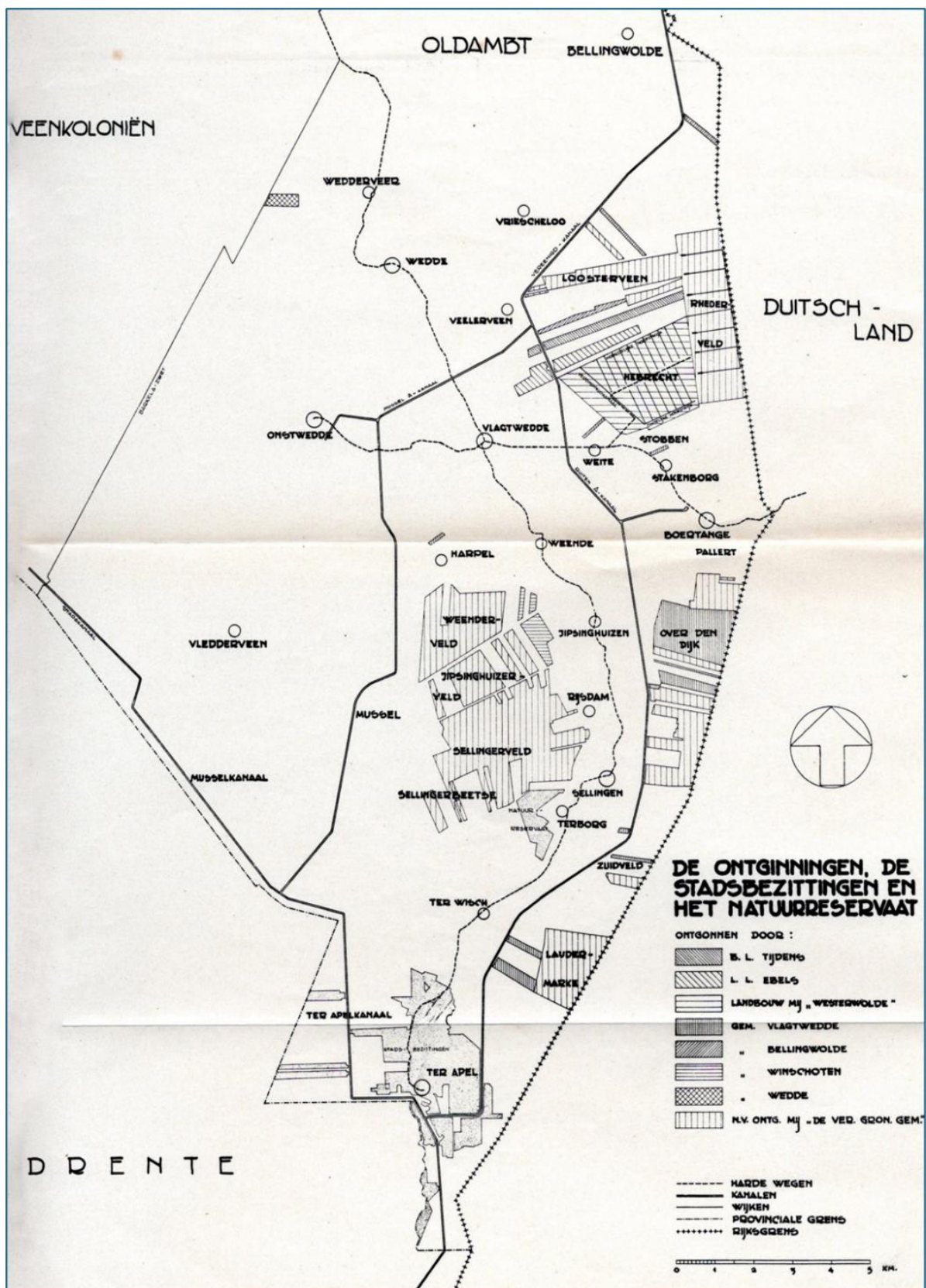

Het initiatief en de promotie van de werkverschaffing voor het ontginnen van landbouwgrond in Westerwolde, komt begin jaren 20 van Jan Buiskool (afb. 8). Deze voormalige predikant is dan burgemeester van de gemeente Vlagtwedde en vanaf 1922 van de gemeente Delfzijl. Als rijksinspecteur voor de werkverschaffing geeft hij naast zijn burgemeesterschap en tot aan zijn dood, in 1937 leiding aan de N.V.

Ontginningsmaatschappij De Vereenigde Groninger Gemeenten (NV). Deze organisatie koopt een groot deel van de resterende nog niet ontgonnen gronden op. Met

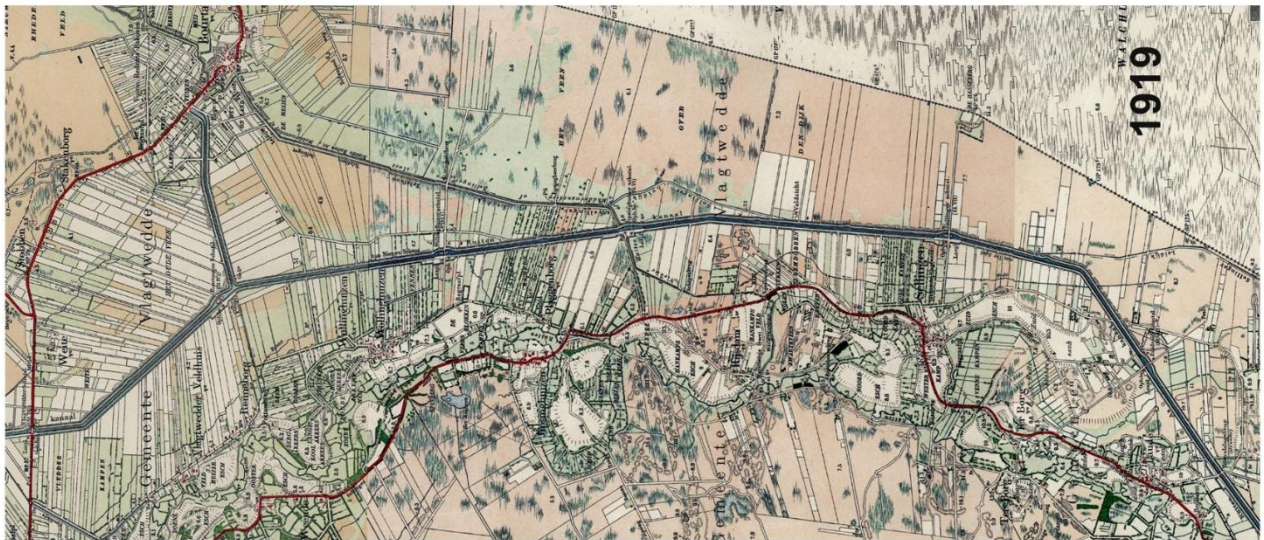
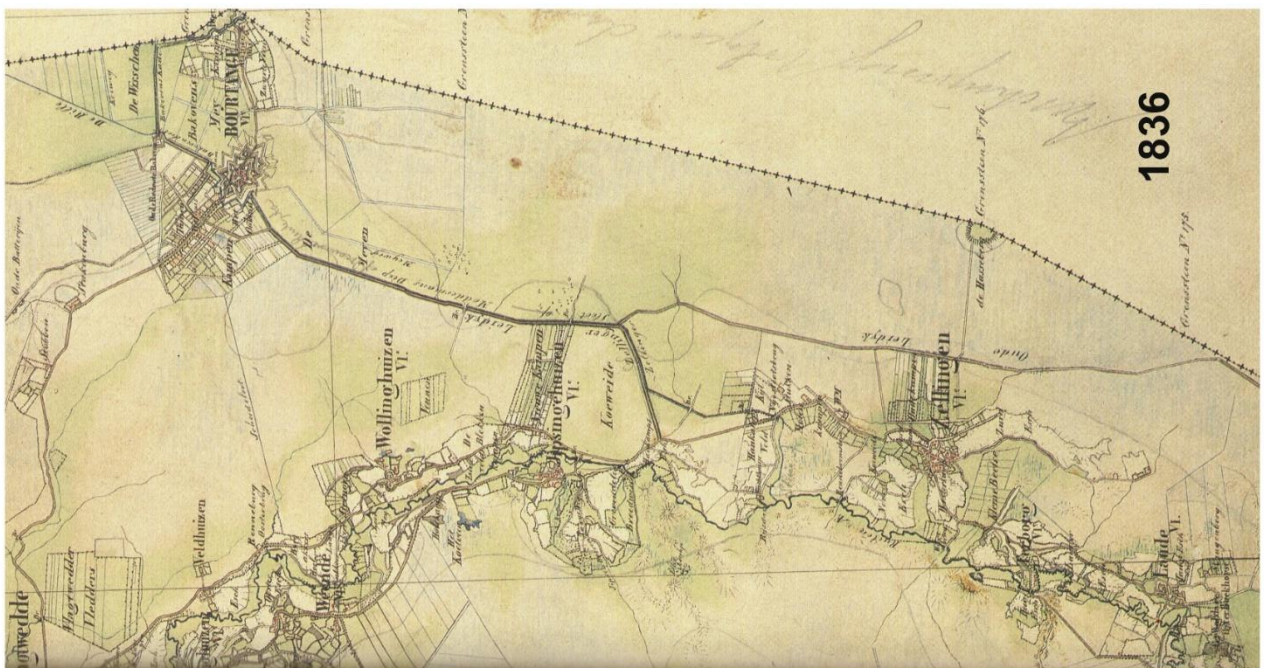
rijkssubsidie wordt door verplicht ingezette werklozen het land handmatig ontgonnen en, waar nodig, ook kanalen en wijken gegraven voor de ontsluiting en het verbeteren van de waterhuishouding. De ontgonnen percelen worden al dan niet met door de NV gebouwde boerderijen, verkocht aan particulieren om zelf te gaan boeren of te verpachten.

De inzet van de werkverschaffing door het handmatig ontginnen van landbouwgrond komt voort uit landelijk beleid en wordt merendeels, zoals in Westerwolde, uitgevoerd door de Heidemaatschappij. De verplichting om, ongeacht ervaring, zwaar manueel grondwerk te verrichten tegen een matige betaling was toendertijd weinig populair onder de werklozen. Terugkijkend is het weinig zinvol om met de schop werk te doen waarvoor eerder al dierlijke tractie en machines zijn ingezet. Voor Westerwolde heeft de eigenzinnige en autoritaire benadering door Jan Buiskool, hem en de werkverschaffing, een zeer slechte reputatie bezorgd. Symbool hiervoor staat het in 1989 in Jipsinghuizen geplaatste beeld *'De Hel van Jipsinghuizen'* naar het gelijknamige boek uit 1988 van journalist Cees Stolk. Naast verguizing is er echter ook waardering voor Jan Buiskool in zijn betekenis voor zijn bijdrage aan de economische ontwikkeling van Westerwolde.

Afb. 9. Overzicht van de ontginningen uitgevoerd door de 'N.V. Ontginningsmaatschappij De Vereenigde Groninger Gemeenten' gedurende 1924-1939, individuele gemeentes en particuliere investeerders. Rond het zuidelijk gelegen Ter Apel zijn de landerijen aangegeven in bezit van de Stad Groningen en afkomstig van de confiscatie van het Klooster Ter Apel in de 17^e eeuw. Bron: Muntinga 1945.

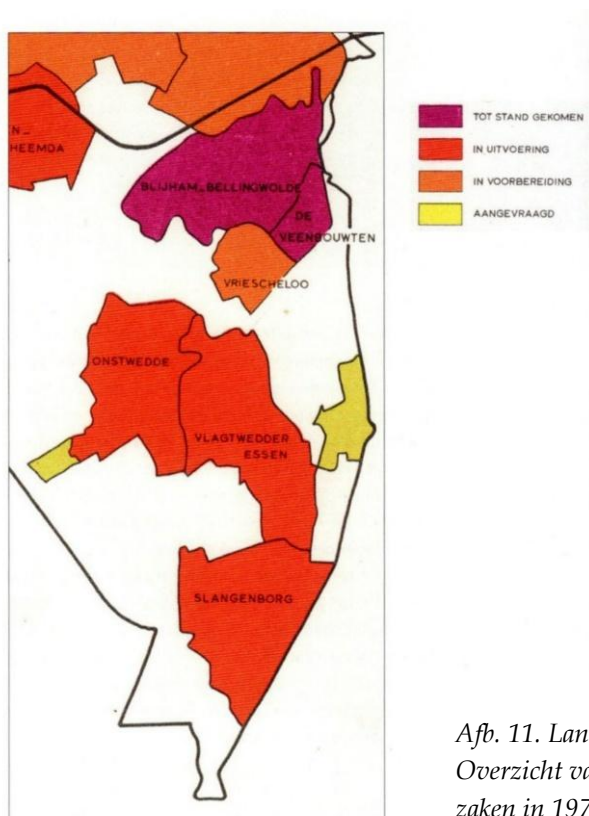
Afb. 10a-c. Volgende pagina geeft een vergelijking van de voortgang van de ontginningen in het oostelijk deel van Westerwolde. Bron: Topotijdreis.nl opmetingen 1836, 1919 en 1933.

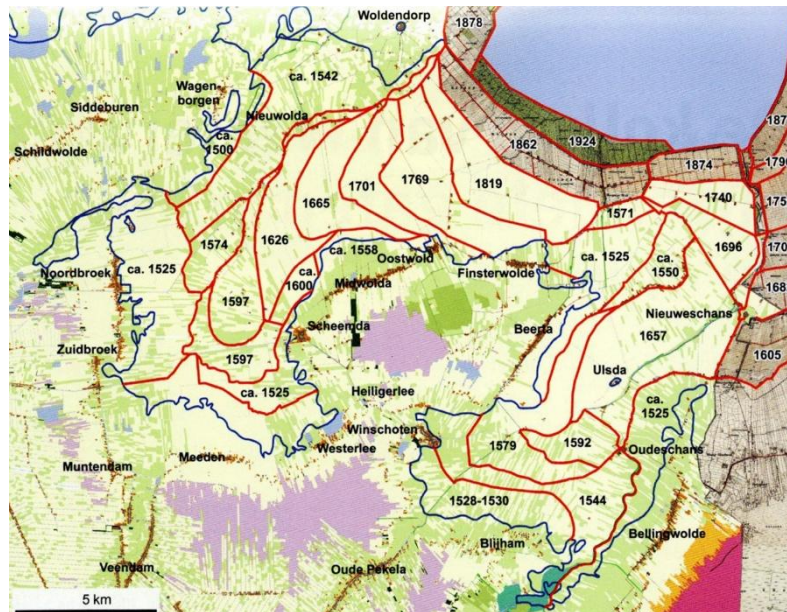
Ruilverkavelingen

Met het rapport *Landbouw Vraagstukken in Westerwolde* in opdracht van de Stichting voor de Landbouw in 1952, begint de voorbereiding van een drietal ruilverkavelingen in het centrale deel van Westerwolde. Het betreft hier vooral aanpassingen in het landschap en de waterhuishouding van de traditionele en eerder ontgonnen landbouwgronden. Met het doel verhoging van de landbouwproductie worden tot midden jaren 70 waterlopen verbeterd en de grondwaterstand aangepast, percelen geëgaliseerd, vergroot en uitgeruild en bos en singelbeplantingen aangepast.

De ruilverkaveling Blijham-Bellingwolde en daarbij aansluitend de Veenbouwten en Vriescheloo, is vergeleken met voornoemde verkavelingen in sterkere mate het initiatief van lokale boeren. Afwijkend van de gangbare praktijk in het oude Westerwolde, is in dit, van oorsprong door de Dollard eind van de middeleeuwen overstroomde Reiderland, sprake van ontginning per opstrekkings. Met de ruilverkaveling zullen in de jaren 60 verschillende boerderijen worden verplaatst en vindt er een grote omvorming en herinrichting van de percelen plaats. De sterk meanderende Westerwoldse Aa wordt verlegd naar het westen in een voor ruilverkavelingen typerende rechte afwatering.

Afb. 11. Landschapsbiografie Westerwolde, 236:
Overzicht van de ruilverkavelingsgebieden in Westerwolde met de stand van zaken in 1970. Bron: NL-GrGRA_817-774.

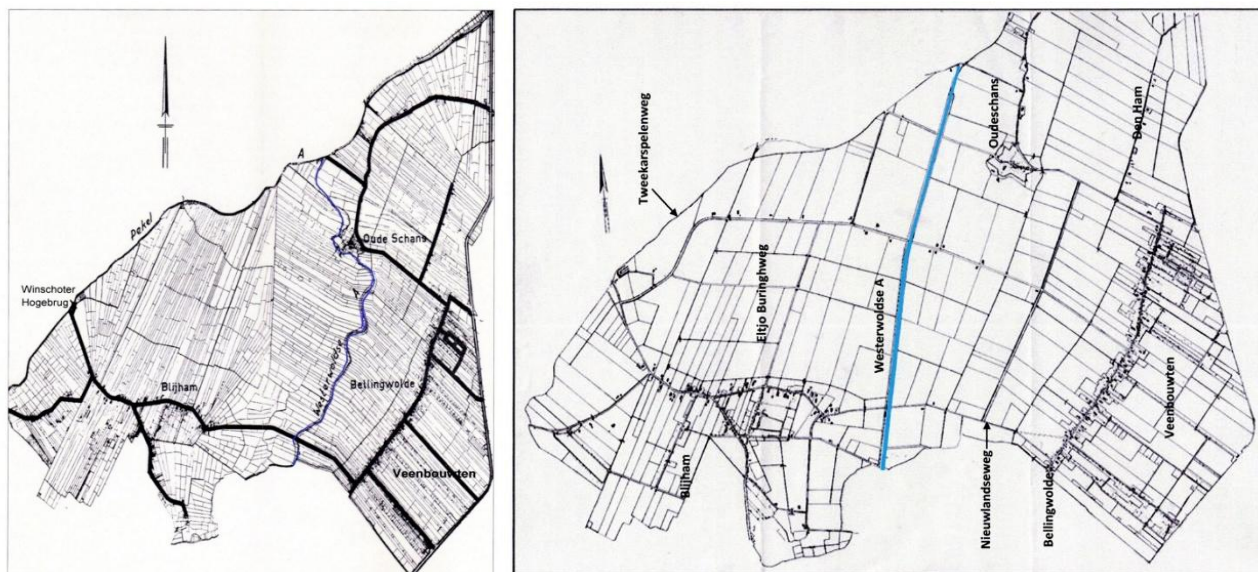
Afb. 12. Landschapsbiografie Westerwolde, 168:

Dollardinpolderingen op de kadastral kaart van 1832 en de Bonnekaart (ca. 1900). In rood aangegeven de Dollarddijken en in blauw de vermoedelijke kustlijn van de grootste Dollarduitbreiding (= grens kleigronden bodemkaart).

Kaart: Ruut Wegman gebaseerd op Knottnerus 2008.

Afb. 13. Situatie voor de ruilverkaveling Blijham – Bellingwolde met langgerekte percelen in het zeeleigebied ten westen van Bellingwolde en de oorspronkelijke Westerwoldse Aa. Bron: Hazelhoff e.a. 2019.

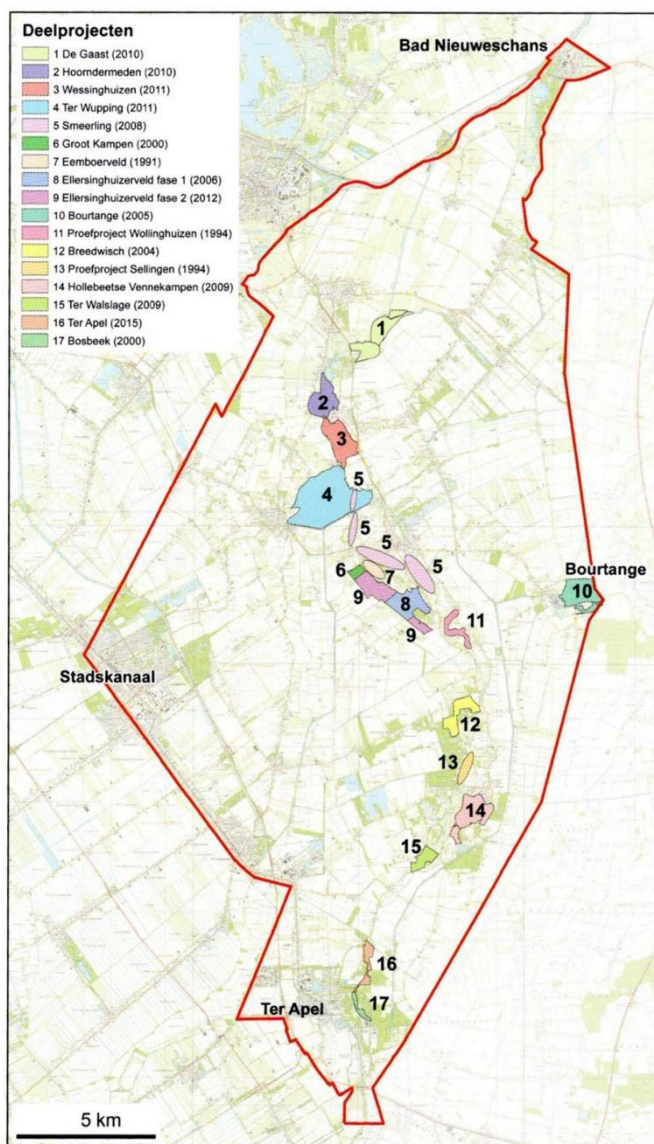
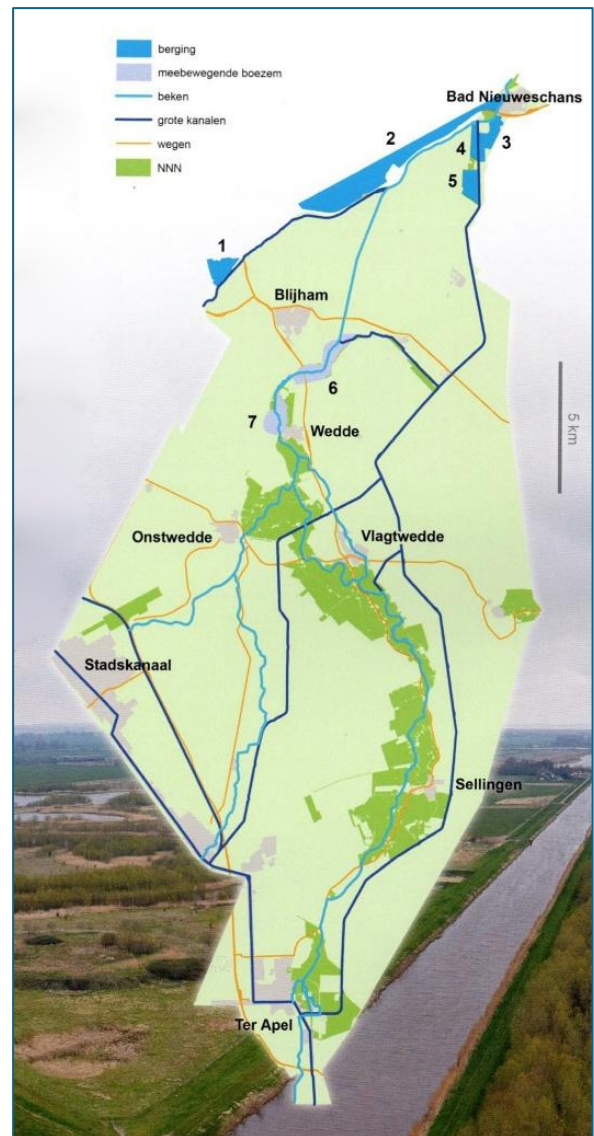
Afb. 14. Kaart ruilverkaveling Blijham – Bellingwolde met de oorspronkelijk ligging van de percelen en de situatie in 1969 na de herinrichting en verplaatsing van verschillende boerenbedrijven naar de nieuw aangelegde Twee Karspelenweg.

Afb. 15. De luchtfoto toont de herverkaveling langs de vergraven Westerwoldse Aa en de nog niet gedempte oorspronkelijke Westerwoldse Aa hier rechts van het dorpje Oudeschans. De blauwe pijl toont een kolk overgebleven van een vroegere overstroming van de Dollard. Beron: Hazellhoff e.a. 2019.

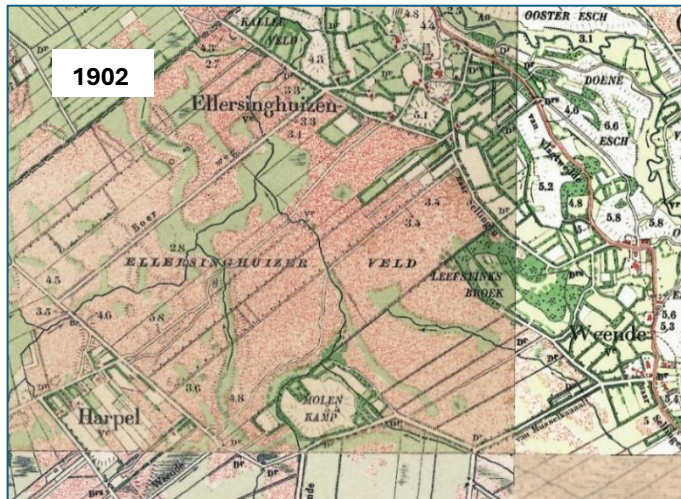

Ecologische Hoofdstructuur (EHS) – Natuur Netwerk Nederland (NNN)

Vanaf de jaren 90 is in het kader van de EHS–NNN 2.500 ha natuurgebied ingericht, voornamelijk in en langs de stroomdalen van de Ruiten Aa, Mussel Aa en Westerwoldse Aa. Het gaat hierbij om ongeveer 1.460 ha bestaande, maar versnipperd liggende natuureservaten. Om deze te verbinden tot een aaneengesloten gebied, is ruim 1.000 ha landbouwgrond omgezet tot nieuwe natuur. Hierdoor was het mogelijk de Ruiten Aa en de twee andere beken, geheel of gedeeltelijk, te hermeanderen en het aangrenzende land zoveel mogelijk terug te brengen tot de natuurlijke staat die deze zou hebben gehad in de 19^e eeuw.

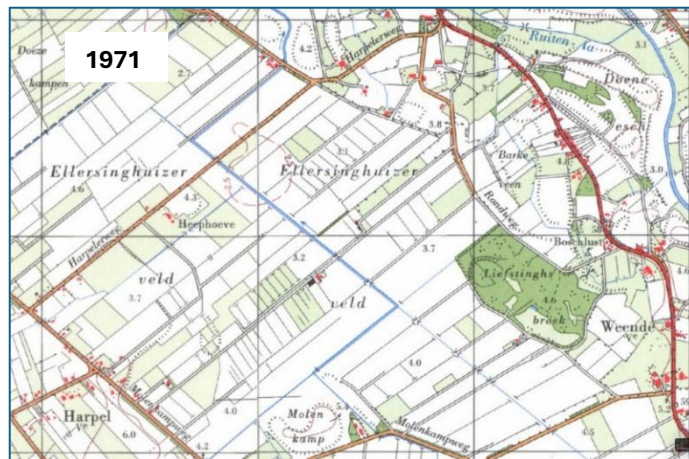
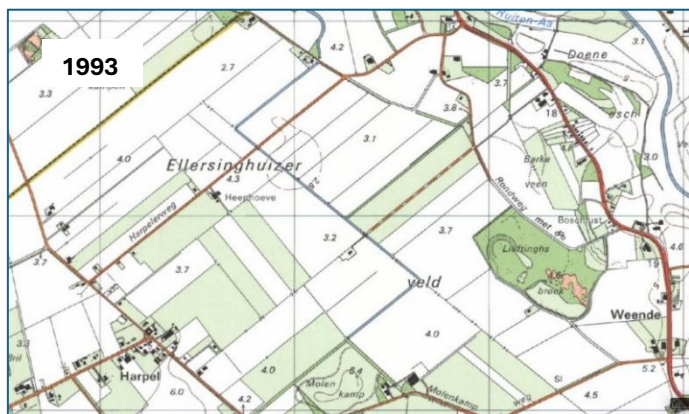
Afb. 16. De kaart links geeft een overzicht van de EHS–NNN deelprojecten, uitgevoerd gedurende drie decennia (Landschapsbiografie blz 319; Kaart: Bauke Roelevink en Ruut Wegman). De kaart rechts toont het gehele EHS – NNN gebied in Westerwolde inclusief de nieuw aangelegde waterbergingen. Nummers 1 en 2: gebied tussen Pekel A en de A7; 3,4 en 5: Houwingaham. De nummers 6 en 7 betreft eerder bestaande boezems langs de Westerwoldse Aa tussen Wedde en Lutjeloo. Bron: Landschapsbiografie Westerwolde,185; Kaart Ruut Wegman.

Ellersinghuizerveld

Als verbinding en versterking van het nog in oude staat verkerende Metbroekbosch in Smeerling en het Natura 2000 Liefstinghbroek in Weende, is ruim 400 ha natuur ontwikkeld op de vroegere en begin vorige eeuw ontgonnen markegronden van de buurtschap Ellersinghuizen. Hiervoor is een groot deel van de bouwvoor verwijderd en zijn opnieuw slenken gegraven. Het gebied wordt extensief beheerd door begrazing en maaien met een verhoogd waterpeil.

De 4 kaarten (Bron: Topotijdreis.nl) tonen de ontwikkeling van het landschap vanaf het begin van de vorige eeuw, na de ontginningen van de jaren 30 tot aan 1952, verdere verkaveling in de jaren 80 en na het herstel van de vroegere situatie uitgevoerd in 2006 en 2013.

Routekaart excursie Sellingen – Smeerling - Bellingwolde

1. Wandelen vanuit het Hof van Sellingen via het Kerkpad (300 m) naar het uitzicht punt op de kerkheuvel en de dalvlakte van de 'Verdwenen Eems'; vervolgens vanaf daar verder met de bus.

2. Bezoek buurtschap Ter Borg, bezichtiging constructie oude boerderijen met uitleg door Berend Jan Harding.

Vervolg tour met uitleg vanuit de bus:

3. Wijvebrug (Witte Wieven) over de Ruiten Aa, punt waar de oorspronkelijke Ronde samenstroomt met de Eems.

4. 'Bos van Meester de Ruiter'; dit is in het vooroorlogse Westerwolde het enige particulier aangeplant productiebos. Later overgedragen aan Staatsbosbeheer.

5. Rijsdam refereert naar een afdamming van rijnshout in de Ruiten Aa, aangelegd in de 17e eeuw om het water via het Sellinger diep of Moddermans sloot te leiden om de direct omgeving van de Vesting Bourtange afdoende nat te houden.

6. 'Hel van Jipsinghuizen', beeld ter ere van de arbeiders in de Werkverschaffing. Locatie van de remise van de tramlijn Winschoten - Ter Apel

7. Buurtschap Wollinghuizen: oude boerderijen, essen en ronde akkers

8. Renneborg: hermeandering Ruiten Aa en opgravingen urn velden Pottenberg

9. Ellersinghuizerveld: recente archeologisch vondst eergetouwschaar, aanleg nieuwe natuur in de eerder ontgonnen marken van de Buurtschap Ellersinghuizen.

10. Buurtschap Smeerling: lunch en uitleg over de buurtschap en boerderijen door Berend Jan Harding en Ruut Wegman.

Vervolg tour met uitleg vanuit de bus:

11. Galbargen: archeologisch opgraving urnveld en vermoedelijke middeleeuwse locatie van een galg.

12. Brug Mussel Aa-kanaal en aftakking voor haven Onstwedde.

13. Buurtschap Wessinghuizen; oude boerderijen, essen en het punt waar Ruiten Aa en Mussel Aa samen overgaan in de Westerwoldse Aa.

14. Uitzicht op de burcht van Wedde.

15. Buurtschap Lutjeloo; noordelijkste es gehucht van Westerwolde.

16. Natuurgebied de Gaast; middeleeuws verbouw hennep; Kompen kolk ontstaan door een dijkdoorbraak, waarschijnlijk 12 op 13 november 1686.

17. Bisschopsweg - Vriescheloo nederzetting in opstrekking en verplaatsing van vroeger kerk naar het meer oostelijk hoger gelegen lintdorp.

18. Verenigd- of B.L. Tjensdijkkanaal

19. Vroegere boerderij van een van de oprichters van de VLC, bestuurder en historicus Dr. Nanno Gerhard Addens (1892 - 1971).

20. Brasserie Veendiep, uitleg kanalisatie en ontginning door Geert Volders en Berend de Groot.

Selectieve literatuurlijst

- Abbes, Jochem e.a. (red.) (2022), *Landschapsbiografie van Westerwolde*. Assen, 2^e herz.dr.
- Bakker, J. en B. Roelevink (2022), 'Wat heeft het NNN voor Westerwolde opgeleverd?', *Vakblad Natuur, Bos en Landschap* 19 nr. 185, 3-7.
- Groenendijk, Henny A. en Remi van Schaik (2021), 'Isolated and backward Westerwolde (Groningen, The Netherlands)? A confrontation of archaeological and historical data from the Middle Ages in a wider geographical context', *Palaeohistoria* 61/62 (2019/2020), 273-344 [<https://ugp.rug.nl/Palaeohistoria/article/view/37679/3526>].
- Groenendijk, H. en E. Renken (2015), 'Een 14de eeuws eergetouw uit het Ellersinghuizerveld (gem. Vlagtwedde, Gr.)', *Paleo-Aktueel* 26, 107-115.
- Groenendijk, H., E. Renken, J. van der Veen en H. Woldring (2011), 'Terug naar Vriescheloo (Gr.)', *Paleo-Aktueel* 22, 65-74.
- Groenendijk, H.A. en H.T. Waterbolk, m.m.v. A.G.F.M. Cuijpers (1998), *De geschiedenis van Westerwolde. 7: Urnen en essen*. Groningen.
- Hagen, J. (1997), *Mit de wereld mit. Waterschap Westerwolde 1901-1968*. Groningen.
- Harding, Berend Jan (2025), *Bouwhistorisch onderzoek te Sterenborg, Ter Wuppingerweg 10 en 11 Onstwedde*. Rapport Stichting Monumenten Westerwolde. Westerwolde.
- Havik, P.W. (1988), *Boerderijen in Groningen*. Utrecht.
- Hazelhoff, Jan e.a. (2020), *Realisatie ruilverkaveling Blijham-Bellingwolde 1947-1974*. Blijham, 2^e dr.
- Lubberts, A.A. en H.J. Tiemersma (1897), *Westerwolde in woord en beeld*. Groningen.
- Maschmeyer, Dietrich (2002), 'The development of the Northwest German hall houses and the oldest layers of inventory - Indicators for an agraric revolution in Middle Ages?' in: Jan Klápště (red.), *Ruralia 4: The rural house, from the migration period to the oldest still standing buildings*. Praag, 90-100.
- Muntinga, J.E. (1945), *Het landschap Westerwolde. Een landbouwkundige studie*. Groningen-Batavia.
- Oorschot, A.C. van (1992), *De geschiedenis van Westerwolde. 2: De bevolking*. Groningen.
- Post, F. en A.C. van Oorschot (1993), *De geschiedenis van Westerwolde. 3: De middelen van bestaan*. Groningen.
- Pressler, Erhard en Dietrich Maschmeyer (2008). 'Vom Dachbalkengefüge zum Ankerbalkengefüge, eine entscheidende Änderung der Konstruktion des Hallenhauses im deutsch-niederländischen Grenzgebiet wird jetzt im Detail fassbar' in: Dietrich Maschmeyer (red.), *Geschichtsdokument Bauwerk. Lilienthal*, 73-92.
- Studiecommissie Westerwolde (1952), *Landbouw vraagstukken in Westerwolde*. Groningen.
- Stolk, C. (1988), *De hel van Jipsinghuizen. 1924-1939. Werkverschaffing in Groningen*. Scheemda.
- Veen, Chris van der (2012), *Een kapitale impuls. De herinrichting van Oost-Groningen en de Gronings-Drentse Veenkoloniën 1969-2011*. Groningen.
- Volders, Geert (2016), 'De voorvechter van Westerwolde. Boelo Luitjen Tijdens en de Kanalisatie-Vereeniging', *Historisch Jaarboek Groningen*, 102-127.
- Volders, Geert (2014), *Het enige en afdoende middel tot bloei en welvaart. Mens en landschap tijdens de lange weg naar een gekanaliseerd Westerwolde, 1880-1920*. Masterscriptie Landschapsgeschiedenis RUG [https://www.rug.nl/research/kenniscentrum-landschap/voor-studenten/masterscripties/het_enige_en_afdoende_middel_mei_2014.pdf].
- Voskuil, J.J. (1979), *Van vlechtwerk tot baksteen, geschiedenis van de wanden van het boerenhuis in Nederland*. Zutphen.
- Waard, van der, F. (1996), "'Oplecht Wark", de oudste boerderijconstructies in Oost-Nederland', *Jaarboek Monumentenzorg*, 8-18.
- Wegman, C.J. en R.M.A. Wegman (2004). *Westerwolders en hun Woningbezit van 1568 tot 1829. 6: Het Kerspel Wedde. I: De Marke Wedde*. Wierden.
- Wegman, C.J. en R.M.A. Wegman (1998), *Westerwolders en hun woningbezit van 1568-1829. 5. Het kerspel Onstwedde. II: De gehuchten*. Wierden.

Colofon

Auteurs: Henny Groenendijk, Berend de Groot, Berend Jan Harding, Geert Volders en Ruut Wegman

Samenstelling: Berend de Groot

Eindredactie: Remi van Schaik

Productie: Bellingwolde/Groningen: eigen uitgave, 29 okt. 2026

Deze uitgave werd volledig mogelijk gemaakt door financiële steun van de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis

© auteurs, 2026.